

HET WNT IN OORLOGSTIJD¹

Jan Noordegraaf

Vrije Universiteit Amsterdam

Samenvatting In het begin van de bezettingsjaren werd er door de toenmalige Nederlandse overheid een actief taal- en cultuurbeleid in gang gezet. Daarbij dreigde het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT) ingelijfd te worden in een veel groter instituut, het Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur, en zo zijn zelfstandigheid te verliezen. De Commissie van Bijstand van het WNT voelde daar niets voor. Zoals uit de archiefstukken blijkt, heeft vooral het commissielid G.G. Kloeke, de Leidse hoogleraar Nederlandse taalkunde, zich krachtig verzet tegen de plannen van enkele ‘collaborateurs van niveau’, te weten secretaris-generaal dr. Jan van Dam, de initiatiefnemer van het Rijksinstituut, en de beoogde directeur ervan, de Leidse hoogleraar Jan de Vries. Dat instituut is door omstandigheden nooit van de grond gekomen.

1. Inleiding

Ook aan het Woordenboek der Nederlandsche Taal te Leiden zijn de bezettingsjaren niet ongemerkt voorbijgegaan. En dan doel ik niet op de persoonlijke en technische problemen die zich in de periode 1940-1945 hebben voorgedaan – de ariërverklaring diende getekend, aspirant-redacteurs moesten zich soms schuilhouden en in 1943 staakte de firma Sijthoff wegens logistieke problemen het drukken van de afleveringen. Maar tot 1944 ‘heeft de staf bijna in zijn geheel kunnen doorwerken’, lezen we bij Van Sterkenburg (1992: 187). Zo werd er in de oorlogsjaren bijvoorbeeld gewoon doorgewerkt aan een beknopte uitgave van het Woordenboek, in de wandeling de *Editio Minor* genoemd, terwijl de geestelijk vader ervan, de Leidse hoogleraar G.G. Kloeke, vanuit zijn gijzelaarschap in Sint-Michiëlsgestel slechts schriftelijk aanwijzingen kon geven (cf. van Sterkenburg 1977). Af en toe vind je iets wat op een lexicografische verzetsdaad lijkt, zoals in WNT VII-2 op bladzijde 5112. In het lemma ‘kolder’ lezen we onder meer het poëem: ‘Denk je dat ik al die kolder die er tegenwoordig over de rassenleer verschijnt, ga lezen?’² Het is dan 1941 en in hetzelfde jaar besluit WNT-redacteur Klaas Heeroma (1909-1972) ‘zonder morren’ (Reker 1997a: 8) in de aan hem toevertrouwde nieuwe druk van Koenens *Verklarend Handwoordenboek* het ‘netelige’ woord

¹ Deze tekst is gebaseerd op een gedeelte van een lezing over ‘Taalkundigen in oorlogstijd’, gehouden voor de alumni van de Opleiding Nederlandse Taal en Cultuur van de Vrije Universiteit Amsterdam op 31 oktober 2008. Met dank aan Arie de Ru, Gerrold van der Stroom, Rob Tempelaars en Dick Wortel voor bijstand en informatie.

² Een poëem is een door een WNT-redacteur zelf gemaakt (of opgetekend) voorbeeld van het gebruik van een woord. ‘Kolder’ staat in deel VII, in aflevering 40, die overigens al van 1939 dateert en onder redactie stond van J. Heinsius, m.m.v. K. Heeroma, C. Kruyskamp en F. De Tollenaere. Het poëem zal van een van de laatste drie afkomstig zijn, want Heinsius maakte in die tijd geen lemma’s meer; hij was opleider.

mof toch maar achterwege te laten.³ Dit overigens op verzoek van uitgeverij Wolters, want in het najaar 1940 was er een algemene richtlijn van de bezetter aan de Nederlandse uitgevers verstrekt, dat hun uitgaven geen *deutschfeindliche* zaken mochten bevatten. Als u van de genoemde woorden inderdaad moeilijkheden verwacht, schrijft Heeroma in september 1941 aan de uitgever, dan moeten ze maar geschrapt worden (Reker 1997b: 40, 42-43). Voorzichtig dus, de vijand leest mee. Maar aan de kolommen van het WNT hebben de Duitse censor en zijn Nederlandse handlangers zich blijkbaar niet gewaagd.

Eén bepaald aspect van het oorlogsverleden van het WNT hebben de chroniqueurs ervan, althans voor zover ik zien kan, nog niet aan de orde gesteld, en dat is de herhaalde poging die in de jaren 1941-1944 van hogerhand gedaan is om het WNT te in te lijven in een op te richten omvangrijk onderzoeksinstituut en het zo mede dienstbaar te maken aan een Duitsvriendelijke taal- en cultuurpolitiek. Het lijkt me dus in zekere zin juist wat de Belgische hoogleraar Ludo Beheydt (2010: 86) onlangs nog opmerkte: ‘Kennelijk is zelfs de neerlandistiek nog niet klaar met het oorlogsverleden’.

De gebeurtenissen in verband met de oprichting van het zogenoemde ‘Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur’, waarvan het WNT onderdeel had zullen uitmaken, zijn een aantal jaren terug door de volkskundige A.J. (Ton) Dekker (*1939) nauwkeurig beschreven. Gezien zijn uitgangspunten speelt het WNT in zijn publicaties een minder prominente rol. Mede aan de hand van enkele nog niet eerder gepubliceerde archiefstukken wil ik de positie van het WNT in oorlogstijd hier wat nader belichten en zo voorzien in een lacune in de geschiedschrijving van dit woordenboek. Eerst schets ik beknopt het profiel van het beoogde Rijksinstituut; daarna komen de reacties aan de orde van de Commissie van Bijstand van het WNT op de oekazes van J. van Dam, de secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming.⁴ Ten slotte bespreek ik kort de fase van stagnatie waarin het Instituut in de laatste oorlogsjaren kwam te verkeren.

2. Het Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur⁵

Eind 1940 vatte de pro-Duitse secretaris-generaal van het Nederlandse Departement voor Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming,⁶ dr. Jan van Dam (1896-1979), hoogleraar Oud-Germaanse filologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, het plan op om een Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur op te richten. De uitwerking van zijn initiatief droeg hij op aan de Leidse hoogleraar dr. J.P.M.L. de Vries (1890-1964). Jan de Vries, die in 1926 de vermaarde linguïst C.C. Uhlenbeck (1866-1951) was opgevolgd als hoogleraar in de Algemene Taalwetenschap, het Gotisch, het Angelsaksisch, de vergelijkende

³ De twintigste druk van Koenen in de bewerking-Heeroma verscheen in 1942. Drs. P.J. Meertens (1899-1985) had geassisteerd bij de correctie.

⁴ De correspondentie en de notulen van de Commissie van Bijstand bevinden zich in het archief van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden.

⁵ De oprichting en de verdere lotgevallen van dit instituut zijn elders uitvoerig beschreven. Zie de publicaties van Ton Dekker, met name Dekker 1994.

⁶ Later: Kultuurbescherming (zie Bijlage 2). De spelling ‘kultuur’ in de latere benaming van het Departement vloeide voort uit Van Dams wens dat ingevolge ‘de nieuwe volksche beginselen’ het woord ‘cultuur’ met een k zou worden gespeld. Cf. Van der Stroom 1983.

grammatica der Indogermaanse talen en het Middelhoogduits, had al eerder soortgelijke plannen ontvouwd. Hij kon dan ook op korte termijn, in januari 1941, een ontwerp indienen. Het omvangrijke Rijksinstituut zou als doel krijgen ‘de bestudering en bescherming der volkscultuur’ en zou onder meer bureaus voor volkskunde, dialectologie en plaatsnaamkunde gaan omvatten alsmede het Woordenboek der Nederlandsche Taal, een opleidingsinstituut en een bureau voor propaganda (Dekker 1994: 350, 357). De leiding van het WNT zou volgens De Vries het beste aan de Haagse docent Nederlands dr. C.B. van Haeringen (1892-1983) toevertrouwd kunnen worden (Dekker 2002: 174). Van Haeringen had in 1936 het *Supplement* gepubliceerd op het bekende *Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal* van Franck-van Wijk uit 1912.

Van Dam had er kennelijk zin in. Al in zijn tweede radiorede, op zondag 23 februari 1941, kondigde hij de oprichting aan van een ‘wetenschappelijk middelpunt voor de studie van de Nederlandsche taal en heemkunde dat tegelijkertijd ook invloed kan uitoefenen op de ontwikkeling van onze moedertaal en het onderwijs daarin’ (Dekker 1994: 371).⁷ Hij was echter gehouden om ook de Nederlandsche Akademie van Wetenschappen (het predicaat ‘Koninklijke’ was in augustus 1940 komen te vervallen) te raadplegen. Op 1 maart verzocht Van Dam aan het bestuur van de Afdeling Letterkunde van de NAW – de gezaghebbende Leidse historicus Johan Huizinga (1872-1945) was er de voorzitter van – om hem binnen twee weken in dezen te adviseren. Jan de Vries, ‘deutschfreundlich’ volgens een ‘Beurteilung des SD’ uit 1942 (van der Stroom 2008: 340), zou hoofddirecteur van het nieuwe instituut worden, dat Leiden als vestigingsplaats zou krijgen. Het zou een autonome instelling worden die rechtstreeks onder het Departement zou ressorteren (Dekker 1994: 352). Dat hield in dat de Akademie haar commissies voor Dialectologie en Volkskunde zou verliezen.

De heftige strijd tussen Departement en Akademie, die tot het eind van 1941 zou duren – de NAW adviseerde tot tweemaal toe negatief – is, zoals gezegd, door Ton Dekker (1994; cf. 2002: 166-203) uitvoerig en gedetailleerd beschreven. Een aantal ermee samenhangende en gecompliceerde kwesties zijn uitgebreid aan de orde gekomen in enkele later verschenen publicaties.⁸ Ik zal daar nu niet op ingaan, maar me verder concentreren op de lotgevallen van het WNT. Immers, omdat het de bedoeling was dat het nieuwe Rijksinstituut ook het WNT onder zijn hoede zou nemen, vroeg Van Dam ambtelijk-beleefd ook de Commissie van Bijstand voor het Woordenboek der Nederlandsche Taal om advies. De leden van deze Commissie lieten zich evenwel niet misleiden door de mooie woorden van deze ‘deutschfreundliche’ secretaris-generaal, zoals uit hun reacties mag blijken.

⁷ Van Dams ‘missie’ was het Nederlandse onderwijsstelsel te hervormen. Door middel van het onderwijs zou het nationale bewustzijn versterkt moeten worden. Dat hield in: meer aandacht voor de Nederlandse taal en cultuur, meer aandacht voor het ‘Germaanse element’ en de ‘lotsverbondenheid’ met Duitsland. Van Dam, oud-leerling van de bekende spellingvereenvoudiger R.A. Kolléwijn (1857-1941), was ook een voorstander van spellingvereenvoudiging. In mei of juni 1941 had hij een memorandum over de Nederlandse spelling opgesteld. Een jaar later werd een ontwerpbesluit van zijn hand echter geblokkeerd en moest Van Dam de invoering van zijn spellingregeling opschorten. Voor details cf. Van der Stroom 1983.

⁸ Zie onder meer Commissie van Drie 2006; Daalder 2005, 2008; van der Stroom 2008.

3. De Commissie van Bijstand: de eerste ronde

In 1887 had het WNT een ‘Commissie van Bijstand’ gekregen. Voornaamste taak van deze commissie was het om ‘vaste subsidies’ van de Nederlandse en de Belgische regering los te krijgen zodat de voortgang van het woordenboekwerk gewaarborgd bleef. Bij KB van 18 mei 1922 was de Commissie per 1 juli dat jaar omgezet in een ‘Rijkscommissie van Bijstand voor het Woordenboek der Nederlandsche Taal’; tevens hadden de redacteurs de status van rijksambtenaar gekregen, met alle emolumenten daaraan verbonden.⁹

In 1936 was de samenstelling van de Commissie sterk gewijzigd. De Leidse hoogleraar Nederlandse taalkunde, tevens lid van de Dialectencommissie van de KNAW, G.G. Kloeke (1887-1963) trad toe, terwijl het langstzittende lid, penningmeester mr. J.P. Fockema Andreae (1879-1949), oud-burgemeester van Utrecht en oud-commissaris der Koningin in de provincie Groningen, tot voorzitter werd benoemd. C. van Keekem, de referendaris die op het departement van O.K. en W. (in de bezettingstijd: Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, later Kultuurbescherming) de zaken van het WNT behandelde, werd secretaris. In 1940 werd de commissie aangevuld met dr. H. Brugmans, dr. W. van den Ent en dr. P.A. Kasteel. Vanaf 1922 maakte ook mr. dr. Jan Schokking, een bekend oud-politicus, deel uit van de Commissie. ‘Dr. Kloeke heeft sedert den aanvang van 1940 deelgenomen aan de dagelijksche leiding der zaken van het Woordenboek’, noteert redacteur J.A.N. Knuttel (1878-1965) in december 1940 in het voorbericht van deel vijftien van het WNT. Merk op dat toen in 1936 Kloeke benoemd werd, het in de bedoeling lag dat hij ‘als raadsman zowel van de Regering en Commissie van Bijstand als van de Redactie zou fungeren’. Men wilde hem ook de titel van ‘hoofdredacteur’ of ‘leider’ geven, maar Kloeke vond dat allemaal niet nodig (Dekker 2002: 176).

Begin maart 1941 nu ontving Fockema Andreae, de voorzitter van de Commissie, op zijn huisadres te Bilthoven een schrijven van de secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, J. van Dam. De brief d.d. 1 maart 1941 betreft de oprichting van het Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur en laat iets zien van de ambitie van de toenmalige overheid om een actieve taal- en cultuurpolitiek te voeren. De secretaris-generaal laat de Commissie het volgende weten:

Ik acht het van groote beteekenis, dat de Overheid in den tegenwoordigen tijd meer dan voorheen aandacht geeft aan het wetenschappelijk onderzoek van de belangrijkste uitingen onzer volkscultuur. Het ligt in mijn voornemen dit te bevorderen door oprichting van een Rijksinstituut, waaraan zoodanig wetenschappelijk onderzoek zal worden opgedragen. Hiertoe behoort wel in de eerste plaats onze taal en alles wat daarmee samenhangt: onderzoek der dialecten, samenstelling van het groote Woordenboek der Nederlandsche Taal en van een Handwoordenboek en de zorg voor een juist taalgebruik, doch ook de Volkskunde en de verdere volkscultuur in haar verschillende schakeeringen. Terwijl het gebied van de taal en van de volkscunde van den aanvang af door het Instituut bestreken zal worden, moet aanstonds rekening worden gehouden met de

⁹ Als rijksambtenaar werden ook de WNT-redacteurs in het najaar van 1940 geconfronteerd met de netelige kwestie van het wel of niet ondertekenen van de zogeheten ‘Ariërverklaring’. F. De Tollenaere (1912-2009), toentertijd werkzaam bij het WNT, herinnerde zich nog ‘hoe zwaar dat Heeroma viel. Naderhand zei hij: ik had het niet moeten doen’. De Tollenaere behoorde niet tot de rijksambtenaren en hoefde dus zelf niet te tekenen (brief Dr. F. De Tollenaere, 4 april 2007).

mogelijkheid van een latere uitbreiding, waarbij ik b.v. denk aan documentatie op het gebied van letterkundige figuur en verschijnselen, enz.

Op deze gebieden werd al sinds jaren met grooten ijver gewerkt.

Ik denk hierbij met groote waardeering aan den arbeid van [2] Uw Commissie en de Redactie van het Woordenboek.

Het is bij de instelling van bovenbedoeld Rijksinstituut dan ook geenszins de bedoeling om deze werkzaamheden te beëindigen, maar juist door inschakeling in het Instituut de verschillende onderzoekingen te coördineeren, opdat aldus de vraagstukken van de Nederlandsche volkscultuur gezamenlijk tot oplossing kunnen worden gebracht. Volgens de ontworpen plannen zal het Instituut beginnen met een drietal bureaux voor de Nederlandsche Taal, t.w.

1. een Bureau voor het Dialectenonderzoek, dat in zekeren zin een voortzetting van de Commissie der Akademie zal zijn;
2. een Bureau voor het Woordenboek, waarin de bestaande organisatie zal worden opgenomen;
3. een Bureau voor Plaatsnaamkunde, waarin het tegenwoordige Leidsche bureau meer uitgebreid zal worden voortgezet.

Hiernaast komt dan een afdeeling voor de Volkskunde, die zich niet op het gebied der Nederlandsche Taal zal bewegen. Het is niet de bedoeling, dat het Instituut zich uitsluitend aan wetenschappelijke bestudeering der vraagstukken zal wijden, maar ook beschikbaar zal zijn ten behoeve van voorlichting van de Regeering zoowel als van het publiek. Belangstellende vragen ten aanzien van een juist taalgebruik zullen vanwege het Instituut beantwoord kunnen worden en waar het mogelijk is zou dit ook kunnen waken voor de onverzwakte handhaving van een zuiver Nederlandsch taalgebruik, zoowel in den geschreven als in den gesproken vorm. Belangstelling in het volk te wekken voor de uitingen van onze vaderlandsche cultuur behoort zeker niet in de laatste plaats tot de taak van het Instituut.

Het Instituut zou te Leiden gevestigd kunnen worden en onder leiding van Professor Dr. Jan de Vries komen te staan; het zal het karakter krijgen van een autonome instelling, welke rechtstreeks onder mijn Departement ressorteert.

Het zal mij aangenaam zijn omtrent het vorenstaande, voor zooveel de bemoeienis van Uw Commissie betreft Uw gevoelen te vernemen. Gaarne zie ik Uw bericht vóór 15 maart a.s. tegemoet.

Deze brief komt aan de orde op de drieëntwintigste vergadering van de Commissie, die op 10 Maart 1941 plaatsvindt op het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming in Den Haag. De notulen laten zien dat de aanwezige leden afwijzend staan ten opzichte van het voornemen van de secretaris-generaal. Kloeke voelt helemaal niets voor het plan en dus ook niet voor de inlijving van het WNT in het nieuwe instituut. Reorganisatie is niet nodig; met dialectologie is er geen organisch verband, aldus Kloeke. Bovendien moet het Woordenboek in Leiden blijven met het oog op de bibliotheekvoorzieningen. Schokking is op zich niet tegen concentratie van krachten in het algemeen, maar wil die leuze niet 'als panacee'. Het werk aan het WNT is bijzonder gespecialiseerd en moeilijk elders in te passen. Van den Ent voegt daar nog aan toe dat hij bevreesd is voor deze ordening op taalgebied, 'omdat toezicht, censuur, mogelijke concentratie en ordening van particulier initiatief niet ten bate van de Nederlandsche taal kunnen zijn. Vrije ontwikkeling is z.i. te verkiezen boven ordening van boven af. Het WNT moet beslist geen instelling voor taaladvies worden, zoals Van Dam suggereert. 'De Heer Van den Ent acht het Woordenboek alleen veilig in eigen sfeer'. Het lijkt me dat de Commissie scherp oog heeft gehad voor de onderliggende ideologische motieven van de secretaris-

generaal. Kloeke benadrukt bijvoorbeeld dat het Woordenboekwerk geheel en al vrij dient te blijven ‘van populariserende, propagandistische of verordenende oogmerken’, een opmerking die letterlijk in het antwoord aan Van Dam is overgenomen.

Al met al concludeert de Commissie dat alleen een samengaan van gelijksoortige elementen enig nuttig effect zou kunnen hebben. Het werk aan het Woordenboek evenwel vereist een geheel specifieke expertise en het betrekken van de redactieleden bij andersoortig werk is af te raden. Incorporatie zal schadelijk zijn voor de voortgang van het Woordenboek en ook voor de andere bureaus van het Instituut zal het rendement gering zijn. Bovendien is contact met vakgenoten ook goed mogelijk zonder institutioneel verband. Kortom, voor het opgeven van de autonome status van het WNT voelt de Commissie niets. Op 17 maart 1941 wordt de volgende reactie opgesteld:

Uw hiernevens aangehaalde belangrijke brief heeft een onderwerp van gezette besprekingen in onze Commissie uitgemaakt. Wij meenen dat het niet op onzen weg ligt, ons over de daarin vervatte plannen in het algemeen uit te spreken en wij bepalen ons daarom tot Uw denkbeeld om de organisatie van het Woordenboek der Nederlandsche Taal in een Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur in te schakelen.

Te dien aanzien moeten wij U mededeelen, dat dit denkbeeld onze instemming niet heeft, omdat wij van de verwezenlijking daarvan enerzijds voor het woordenboek gevaar en weinig nut verwachten en anderzijds de voordelen, welke daarvan voor de andere bureaux zouden kunnen voortvloeien, niet hoog meenen te moeten aanslaan.

Wij juichen een verhoogde belangstelling van de Overheid voor de zaak der Nederlandsche taal van harte toe en zijn zeker geen tegenstander van beginselen van concentratie en coördinatie, doch deze kunnen o.i. alleen dan nuttig effect hebben, als gelijksoortige elementen samengevoegd en op gelijke lijn gesteld worden. Dit nu kan echter, naar het ons voorkomt, allerm minst worden gezegd van een combinatie van het in 1864 aangevangen Woordenboek met een tweetal zeer jonge takken van onderzoek van gansch andere allure.

Aan het Woordenboek kan, voor zoover wij vermogen na te gaan – Uw brief heeft ons daaromtrent geen licht verschaft, die combinatie, welke men dienstbaar wil maken “aan het [2] gezamenlijk tot oplossing brengen van de vraagstukken der Nederlandsche volkscultuur”, geen baat brengen, eer het tegendeel. Het werk aan het Woordenboek vordert zulk een bijzondere geestesconcentratie, dat wij – door de ervaring geleerd – het in sterke mate betrekken van redacteuren en verdere medewerkers bij andersoortige werkzaamheden en het daardoor versnipperen van hun werkkraft niet zonder gevaar achten. Natuurlijk wil dit in geenen dele zeggen, dat wij het niet zullen toejuichen, als zij voortgaan met bij alle passende gelegenheden, uit hun kennis puttend, anderen inlichtingen en raad te geven. Dit mag echter nooit zoover gaan, dat zij te veel worden afgeleid en aan hun eigenlijke werk onttrokken. Er worde de nadruk op gelegd, dat er voor de redacteuren en hun staf niet in de eerste plaats sprake is van wat als een hoofddoel van het Instituut wordt gekenschetst, n.l. “de wetenschappelijke bestudeering van vraagstukken”, doch dat hun taak bestaat in het samenstellen van een Woordenboek naar de eischen van de moderne lexicografie. De leden der redactie moeten alle woorden in alphabetische volgorde behandelen en in een passend tempo afwerken; op dien gemeenen lexicografischen arbeid moet hun aandacht gespitt blijven.

Juist die factor is voor het karakter van de onderneming van groot belang, evenzeer als die andere factor, dat hun werk vrij is – en o.i. moet blijven – van populariserende, propagandistische of verordenende oogmerken.

Na de moderniseering en verfrissing, welke zij enkele jaren geleden onderging (waarbij wij ook het weder vaster aanhalen van de banden met de Zuidelijke Nederlanden niet vergeten), werkt de organisatie van het Woordenboek goed; bij

verwezenlijking van de plannen, welke u aan ons kenbaar maakte, zou zij gevaar lopen, topzwaar te worden.

Past om de aangegeven redenen het Woordenboek – welks bureau en werkplaats, wij voegen het er voor zooveel nodig aan toe, onafscheidelijk bij de boekerij der Universiteitsbibliotheek behoort – niet in het door U gedachte kader, het [3] kan daaruit ook zonder schade voor het geheel worden gemist. Wij mogen immers als vaststaand aannemen, dat, voorzoover er behoefte bestaat aan contact en wisselwerking tusschen het Dialectenonderzoek, de Plaatsnaamkunde of andere takken van onderzoek aan den eenen – en het Woordenboek aan den anderen kant, het aan de gelegenheid en de geneidheid om daartoe te komen, niet zal ontbreken.

Op grond van het hierboven aangevoerde veroorloven wij ons U met aandrang te verzoeken, het plan tot het betrekken van het Woordenboek bij het door U ontworpen instituut in nadere overweging te willen nemen.

Samen met de voorzitter van de Commissie reist Kloeke naar Den Haag om dit negatieve advies op 18 maart 1941 persoonlijk aan de secretaris-generaal te overhandigen. De week daarop schrijft hij nog een uitvoerige brief aan Van Dam, een collega-hoogleraar tenslotte, en laat daarin zijn bezwaren nog eens de revue passeren (cf. Dekker 1994: 356, 371 n. 46). Inmiddels had Kloeke ook in zijn hoedanigheid van lid van de Dialectencommissie aan de Akademie krachtig geadviseerd om geen enkele medewerking te verlenen inzake het oprichten van een Rijksinstituut – hij speelt in deze kwestie een cruciale rol, concludeert Dekker (1994: 353, 2002: 176). Ook de Akademie keerde zich tegen Van Dam.

Terzijde teken ik nog aan dat de felle reactie van Kloeke wellicht niet alleen door politieke motieven is ingegeven, maar ook gekleurd kan zijn door zijn afkeer van de gedesigneerde ‘opperdirecteur’. Immers, toen de Leidse vacature Nederlandse taalkunde speelde, in 1934, had De Vries niet de voordracht van Kloeke gesteund, die volgens hem een ‘onaangenaam mens’ was, maar die van C.B. van Haeringen. Kloeke was van dit feit op de hoogte; hun verhouding was daardoor ‘geheel vertroebeld’ (Dekker 2002: 195).

Na de afwijzing door de Akademie en het WNT in maart 1941 wilde Van Dam zijn plan toch doorzetten en hij nam zich voor om op 26 mei een beschikking tot oprichting van het Rijksinstituut in de Staatscourant te publiceren. Maar door zijn ambtenaren werd hij ernstig gewaarschuwd: door alle commotie zullen er maar weinig serieuze wetenschappers zijn die nog willen meewerken aan zo’n instituut. En ook Jan de Vries verzocht hem om even pas op de plaats te maken en zijn reactie ‘zo vriendelijk mogelijk’ te formuleren. Op 5 september 1941 liet Van Dam aan de Rijkscommissie voor Bijstand dan ook weten:

Met aandacht heb ik kennis genomen van de bezwaren, die Gij in nevensaangehaalden brief hebt ontwikkeld. In verband hiermede deel ik u mede, dat ik bereid ben het Woordenboek – althans voorloopig – als tot nu toe zelfstandig te laten, maar dat ik wel prijs stel op een zeer nauwe samenwerking met het Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur, welks oprichting binnen korte tijd kan worden tegemoet gezien.

Het WNT lijkt althans voorlopig de dans ontsprongen. Een jaar later weet Van Dam zich van een lastige tegenstander te ontdoen. In september 1942 wordt Kloeke geïnterneerd in Sint-Michielsgestel. De maand daarop ontslaat secretaris-generaal Van Dam de ‘oud-hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden’ G.G. Kloeke met ingang van 15 oktober 1942 ‘uit zijn functie als lid van de Rijkscommissie van Bijstand voor het Woordenboek der Nederlandsche Taal’ (zie bijlage 1). De Commissie neemt ‘met leedwezen’ kennis van dit ontslag (notulen 5 juli 1943).

4. Tweede ronde: de Commissie van Bijstand opgeheven?

In september 1941 was Van Dam opnieuw in de slag gegaan met de Akademie. Na een reeks van gecompliceerde discussies (cf. Dekker 1994: 357-361) wees de Afdeling Letterkunde van de Akademie in december het instituutsplan ten slotte af en wel op grond van de overweging dat de bezettingstijd geen geschikt moment was om tot een majeure herschikking van het onderzoek te komen en aan de Akademie diverse taken en commissies te ontnemen. Daarmee was het Instituut evenwel nog niet van de baan, want Van Dam wilde zijn plan doorzetten, ook zonder instemming van de Akademie. Het nemen van technische, financiële en politieke hindernissen vergde veel tijd. Pas in de eerste helft van 1943 lijkt er eindelijk schot in de zaak te komen.¹⁰

In een brief van 13 juli 1943 aan de Commissie van Bijstand – het ministerie is dan inmiddels door oorlogsomstandigheden naar Apeldoorn verhuisd – komt Van Dam terug op de kwestie van het Instituut. Hij herinnert eraan dat hij op 5 september 1941 aan de Commissie had meegedeeld dat de oprichting van een Instituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur ‘binnen korten tijd’ tegemoet kon worden gezien. De secretaris-generaal legt uit dat ‘verschillende overwegingen’ er de oorzaak van zijn geweest dat de oprichting van het Instituut langer op zich heeft laten wachten dan aanvankelijk werd gedacht’. Nu evenwel is hij ‘in de gelegenheid het Instituut in het leven te roepen’ en hij stuurt een afschrift van de beschikking mee (zie bijlage 2). Daarin wordt gesteld dat het Instituut ‘met ingang van een nader te bepalen datum’ wordt opgericht.¹¹ Het zal te Leiden gevestigd zijn en De Vries wordt benoemd tot hoofd directeur. Het venijn zit in de staart van de oekaze:

Ik ben ten slotte tot de conclusie gekomen, dat het noodig is ook de organisatie van het Woordenboek der Nederlandsche Taal in het nieuwe Instituut op te nemen. Het zal daarin een afzonderlijke afdeling vormen. Te zijner tijd zal ik U omtrent een en ander nog nader berichten.

Merkwaardig overigens is de zinsnede ‘met ingang van een nader te bepalen datum’. Het is De Vries geweest die dit aan Van Dam heeft gesouffleerd. Hij beseftte heel goed dat het momentum voor de oprichting inmiddels voorbij was en hij was bang dat er niet veel wetenschappers zich nu nog aan het Instituut zouden willen verbinden (Dekker 1994: 362-

¹⁰ Op 27 februari 1943 had Jac. van Ginneken, voorzitter van de Dialectencommissie van de Akademie, vanuit Nijmegen aan zijn secretaris P.J. Meertens geschreven dat hij argwaan had gekregen ‘tegen de plannen van Prof. De Vries, om zonder mijn of der Akademie toestemming, op een gegeven oogenblik de Dialecten-commissie te annexeren voor zijn Instituut’. Hij klaagt ook over het feit dat hij ‘geen enkele beampte’ meer heeft ‘voor de Dialecten-commissie afzonderlijk, terwijl ik weet, dat al de voor beide Commissies aangestelden naar het Instituut van Prof. De Vries zullen overgaan’ (Meertens Instituut, archiefnr. 39.33). Die laatste passage heeft mede betrekking op drs. Johanna C. Daan (1910-2006) en op drs. P.J. Meertens, die op 9 juli 1943 bij C.G.N. de Vooy in Utrecht zou promoveren (Van Ginneken weigerde overigens daarbij aanwezig te zijn en wel in verband met een stelling bij het proefschrift die hem gewoonweg niet aanstond; cf. Noordegraaf 2007).

¹¹ Deze beschikking van Van Dam hield de formele instelling van het Instituut in, dat daarmee overigens nog niet was opgericht (Commissie van drie. 2006, 64 n.104). Merk op dat de naam ‘Rijksinstituut’ onder Duitse druk inmiddels gewijzigd was in ‘Instituut’ (Dekker 1994: 362).

363). Bovendien blijken de ambtelijke molens tergend langzaam te malen. In januari 1944 bijvoorbeeld klaagt Van Dam vanuit Apeldoorn bij zijn collega Meinoud Rost van Tonningen (1894-1945), waarnemend secretaris-generaal van het Departement van Financiën, dat de financiering van de aan te stellen functionarissen (‘wij weten precies wie we werkzaam willen stellen’) nog steeds niet rond is: ‘Prof. Jan de Vries, die met de leiding van het nieuwe Instituut is belast, wordt zoo langzamerhand tureluurs’.¹²

Tijdens de zesentwintigste vergadering van de Rijkscommissie van Bijstand op 13 mei 1944 kwam het voortbestaan van de Commissie zelf ter sprake, ‘hetwelk – zooals de zaken nu staan – waarschijnlijk binnen afzienbare tijd zal worden beëindigd ten gevolge van de oprichting van het Instituut voor Nederl. Taal en volkscultuur. Een en ander zal behooren te worden afgewacht’, aldus de notulen.

Blijkbaar achtte voorzitter Fockema Andreae de inlijving van het WNT nog steeds een reële mogelijkheid. Inderdaad, het Departement liet op 31 juli 1944 impliciet aan de Akademie weten dat het Instituut op die datum met zijn werkzaamheden zou beginnen (Commissie van drie 2006: 35). Veel zou daar niet van terecht komen. Op 6 juni 1944 was de geallieerde invasie van Europa begonnen en op 4 september 1944 week de beoogde hoofddirecteur, Jan de Vries, uit naar Leipzig, waar hij door de oud-germanist en Amsterdamse doctor honoris causa Theodor Frings (1886-1968) werd opgevangen.¹³ De Vries kreeg er al spoedig ‘een royaal betaalde onderzoeksopdracht van de *Deutsche Forschungsgemeinschaft*’ (Dekker 2003: 203). Kort daarop verkocht hij zijn huis in Leiden en liet hij een belangrijk deel van zijn bibliotheek naar Duitsland overbrengen; dat laatste verliep niet helemaal zonder problemen (Henkes 2005: 184). Vier jaar later zien we hem terug als leraar Nederlands te Oostburg in Zeeuws-Vlaanderen, ‘een uithoek van Nederland’, aldus Kylstra (1990: 94).

In 1977 nog laat Maarten Koning twee nieuwe medewerkers van het A.P. Beerta-instituut een boekje uit 1941 als inleiding tot het vak lezen.¹⁴ De schrijver ervan ‘is fout geweest’, zegt Koning, ‘zoals heel veel mensen die zich toen met ons vak bezighielden’. Maar, voegt hij eraan toe, ‘dat maakt het niet minder interessant’ (Voskuil 1998: 739).

¹² J. van Dam aan M. Rost van Tonningen, 6 januari 1944 (NIOD, archief 216E Departement OWK inv. nr. 21).

¹³ Merk op dat deze Frings een ‘Duzfreund’ van G.G. Kloeke was. In 1922-1923 was Frings, toentertijd hoogleraar te Bonn, naar Leiden gekomen om daar de lessen Duits van Kloeke aan de middelbare school waar te nemen, terwijl Kloeke dat jaar in Bonn als vervanger van de Duitse geleerde optrad (Daan 2000: 21). Over Frings’ positie binnen de Duitse ‘Kulturmorphologie’, een integraal onderdeel van de expansionistische *Volksforschung*, zie Knobloch 2011. Bij Ehlers (2010: 118) kan men lezen hoe Frings met een beroep op de ‘nationale Bedeutung’ van zijn woordenboekwerk bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 minstens een van zijn medewerkers wist te vrijwaren voor ontslag.

¹⁴ Het betreft hier *De wetenschap der volkskunde* van Jan de Vries, het eerste deeltje uit de eerste reeks van de ‘Hoekstenen onzer volkskultuur’ (Schmidt 2008: 79). In dit verband kan overigens opgemerkt worden dat men zonder veel bezwaar Jan de Vries als de geestelijk vader van het huidige Meertens Instituut zou kunnen beschouwen.

5. Fazit

Op de zevenentwintigste vergadering van de Commissie voor Bijstand, die op 13 februari 1946 in Den Haag plaatsvindt, is Kloeke weer aanwezig. Bij KB van 26 februari 1946 zou hij in zijn functie als lid van de Commissie hersteld worden. Een van de mededelingen op de vergadering betreft het Instituut:

De incorporatie van het Woordenboek bij het Rijksinstituut voor Nederlandsche taal en volkscultuur, welk instituut ten slotte niet is tot stand gekomen, is van de baan.

Kloeke zal deze mededeling niet zonder enige voldoening hebben aangehoord.¹⁵

Literatuur

Beheydt, Ludo. 2010. '[Bespreking van] *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 26 (2008)'. *Internationale Neerlandistiek* 48: 3 (okt.), 84-86.

Commissie van drie [H.W. von der Dunk, I. de Haan & J.Th.M. Houwink ten Cate]. 2006. *Bevindingen over P.J. Meertens op grond van literatuur en geraadpleegde bronnen*. Amsterdam: KNAW.

Daalder, Saskia. 2005. 'Voorlichting over dialectologie in de bezettingsjaren. Jac. van Ginneken (1877-1945) en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen'. *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 23, 323-354.

Daalder, Saskia. 2008. 'Voor- en tegenspoed in de bezettingstijd. Nogmaals Jac. van Ginneken (1877-1945) en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen'. *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 26, 365-383.

Daan, Jo. 2000. *Geschiedenis van de dialectgeografie in het Nederlandse taalgebied. Rondom Kloeke en het Dialectenbureau*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Daan, Jo. 2005. 'Herinnering aan Kloeke'. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 121, 247-248.

Dekker, Ton. 1994. 'Het Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur. Een mislukt initiatief tijdens de Tweede Wereldoorlog'. *Volkkundig Bulletin* 20: 3 (december), 343-374.

¹⁵ Naar aanleiding van het emeritaat van Kloeke in 1956 schreef Schultink in de NRC van 28 september dat Kloeke gedurende de bezettingstijd zich 'van zijn beste zijde' had laten kennen en zo afdoende had bewezen 'dat een georiënteerd zijn op de Duitse wetenschap een voorbeeldige patriottenhouding geenszins behoefde uit te sluiten' (Schultink 2005: 21). Geheel terzijde wijs ik er nog op dat Kloeke zich, als nasleep van de oorlog, in de zomervakantie van 1945 verdiept had in de 'taalkundig-culturele kant van het annexatie-vraagstuk'. In een brochure mijmerde hij onder meer over de oprichting van een nieuw en uitgebreid 'Koninkrijk Hannover' als zelfstandige en vreedzame buurstaat van Nederland, waar Nederduits de voertaal zou kunnen worden. Zie Kremer 1981 over deze enigszins utopisch aandoende beschouwingen van de Leidse taalkundige. (Met dank aan Karling Rottschäfer).

- Dekker, Ton. 1999. 'Een problematische poging tot rehabilitatie van Jan de Vries'. *Volkkundig Bulletin* 25: 1 (juli), 73-81.
- Dekker, Ton. 2002. *De Nederlandse volkskunde. De verwetenschappelijking van een emotionele belangstelling*. Amsterdam: Aksant.
- Dekker, Ton. 2003. 'Leiderschapsprincipe en wetenschap. De politieke idealen van Jan de Vries tijdens de Tweede Wereldoorlog'. *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 29, 189-204.
- Ehlers, Klaas-Hinrich. 2010. *Der Wille zur Relevanz. Die Sprachforschung und ihre Förderung durch die DFG 1920-1970*. Stuttgart: Steiner Verlag.
- Hass-Zumkehr, Ulrike. 2001. 'Wörterbücher im Dienst der NS-Propaganda'. *Deutsche Wörterbücher – Brennpunkt von Sprach- und Kulturgeschichte* von Ulrike Hass-Zumkehr. Berlin & New York: de Gruyter, 202-223.
- Henkes, Barbara. 2005. *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep.
- Hutton, Christopher M. 1999. *Linguistics and the Third Reich: mother-tongue fascism, race and the science of language*. London & New York: Routledge.
- Kloeke, G.G. 1945. *De taalkundig-culturele kant van het annexatie-vraagstuk*. Delft: Delftse Uitgeversmaatschappij. Uitgave No 3. van het Genootschap 'Neerlands toekomst'.
- Kloeke, G.G. 1968. *Bibliografie en dagboekfragment*. Verzorgd en toegelicht door M.J. Kloeke-van Lessen. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.
- Knegtmans, Peter Jan. 1996. 'Onderwijspacificatie in de Nieuwe Orde. Jan van Dam (1896-1979)'. *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam* door Peter Jan Knegtmans, Paul Schulten & Jaap Vogel. Amsterdam: Vossiuspers AUP, 223-308.
- Knobloch, Clemens. 1995. *Volkhafte Sprachforschung: Studien zum Umbau der Sprachwissenschaft in Deutschland zwischen 1918 und 1945*. Tübingen: Niemeyer.
- Knobloch, Clemens. 2008. 'Auch eine 'Ethnographie der Kommunikation'? Kulturmorphologie in Deutschland'. *Audiatur et altera pars. Kommunikationswissenschaft zwischen Historiographie, Theorie und empirischer Forschung. Festschrift für H. Walter Schmitz*. Hrsg. von Achim Eschbach, Mark A. Halawa & Jens Loenhoff. Aachen: Shaker Verlag, 195-208.
- Knobloch, Clemens. 2011. "'Cultural Morphology'. A success story in German linguistics'. *History of Linguistics 2008. Selected papers from the 11th International Conference on the History of the Language Sciences (ICHOLS XI), Potsdam, 28 August – 2 September 2008*. Ed. by Gerda Hassler. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 409-423.
- Kremer, Ludger. 1981. 'Ein niederdeutsches Utopia: die sprachpolitischen Überlegungen G.G. Kloekes im Jahre 1945'. *Niederdeutsches Wort* 21, 54-60.
- Kylstra, A.D. 1990. 'Jan de Vries (1890-1964)'. *Honderd jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands. Een verzameling artikelen over etymologen en etymologie*. Onder redactie van A. Moerdijk, W. Pijnenburg & P. van Sterkenburg. 's-Gravenhage: SDU, 93-114.

Noordegraaf, Jan. 2007. 'Bloemen voor P.J. Meertens'. *Mededelingen van het Frederik van Eeden-genootschap* 51 (februari 2007), 95. (Ook <<http://hdl.handle.net/1871/10701>>).

Notulen van de Rijkscommissie van Bijstand voor het Woordenboek der Nederlandsche Taal, 10-3-41 – 13-2-1946 (vergaderingen 23 t/m 27). Instituut Nederlandse Lexicologie te Leiden, Oud-Archief WNT, map 293.

Reker, Siemon. 1997a. 'De 'mof' in woordenboeken onder de bezetter'. *De Woordenaar* 1/2: 8-10.

Reker, Siemon. 1997b. 'Van polkakoekjes en estafettelopen – Koenen als spiegel van taal, samenleving en woordenboekmakers'. *Honderd jaar Koenen* door Jan Posthumus, Siemon Reker & Arie de Ru. Utrecht & Antwerpen: Van Dale Lexicografie, 39-62.

Schmidt, Dirk-Jan. 2008. *Jan de Vries. De radicalisering van een wetenschappelijke collaborateur*. Masterscriptie Geschiedenis van Politiek en Cultuur, Faculteit Geesteswetenschappen Universiteit Utrecht. <igitur-archive.library.uu.nl>

Schultink, H. 2005. *Van onze taalkundige medewerker. Kronieken 1954-1962*. Bezorgd door Cecile A. Portielje & Jan Noordegraaf. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen.

van Sterkenburg, P.G.J. 1977. 'De *Editio Minor* (EM) van het *WNT*, en *Van Dale*'. *Opstellen door vrienden en vakgenoten aangeboden aan Dr. C.H.A. Kruyskamp ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag en van zijn afscheid als redacteur van het Woordenboek der Nederlandsche Taal en als enige bewerker van Van Dale*. Onder redactie van Hans Heestermans. 's-Gravenhage: Nijhoff, 203-213.

van Sterkenburg, P.G.J. 1992. *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal. Portret van een Taalmonument*. 's-Gravenhage: Sdu.

van der Stroom, Gerrold. 1983. "'Foute" spelling; een spellingregeling uit 1941'. *De nieuwe taalgids* 76, 201-208.

van der Stroom, Gerrold. 2008. 'Sicherheitsdienst aan Germanisches Forschungsinstitut in den Niederlanden: Jac. van Ginneken "deutschfeindlich"'. *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 26, 325-363.

van der Stroom, Gerrold. 2009. 'Jan Pieter Marie Laurens de Vries'. *Lexicon Grammaticorum. A Bibliographical Companion to the History of Linguistics*. 2 vols. Ed. by Harro Stammerjohann. 2nd rev. and enl. ed. Berlin: De Gruyter, 1597-1598.

Voskuil, J.J. 1998. *Het Bureau 4. Het A.P.Beerta-Instituut*. Amsterdam: van Oorschot.

Wortel, Dick. 1998. 'De taal. Niet het land. Het Woordenboek en de politiek'. *Het grootste woordenboek ter wereld. Een kijkje achter de kolommen van het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT)*. Onder redactie van F. Heyvaert e.a. Den Haag & Antwerpen: Sdu Uitgevers & Standaard Uitgeverij, 379-393.

Bijlage 1

Afschrift.

DEPARTEMENT VAN OPVOEDING, WETENSCHAP EN CULTUURBESCHERMING.

NR. 6446. AFD. K.W.

Verzoeken bij beantwoording datum, nummer
en afdeling van dit schrijven te vermelden.

Bericht op schrijven van

AAN

Betreffende
ontslag Prof. Kloeke als
lid der Rijkscommissie van
Bijstand voor het Woorden-
boek der Nederlandsche Taal.

den Heer Prof. Dr. G. G. Kloeke,
Witte Singel 38,
LEIDEN.

's-Gravenhage, 15 October 1942.

Ingevolge het eerste lid, eersten volzin, van artikel 2 van de Verordening Nr. 108/1940 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied (vierde Verordening betreffende bijzondere maatregelen op administratiefrechtelijk gebied) wordt Prof. Dr. G. G. Kloeke, oud-hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden, met ingang van heden eervol ontslagen uit zijn functie van lid van de Rijkscommissie van Bijstand voor het Woordenboek der Nederlandsche Taal.

Afschrift dezer zal worden gezonden aan bovengenoemde Rijkscommissie en aan de Algemeene Rekenkamer.

's-Gravenhage, 15 October 1942.

De Secretaris-Generaal van het
Departement van Opvoeding, Wetenschap en
Kultuurbescherming,

w.g. Van Dam.

Bijlage 2

Afschrift.

DEPARTEMENT VAN
OPVOEDING, WETENSCHAP
EN KULTUURBESCHERMING

13 Juli 1943.

No. 3135¹ Afdeeling K.W.

DE SECRETARIS-GENERAAL VAN HET DEPARTEMENT VAN OPVOEDING, WETENSCHAP EN KULTUURBESCHERMING,

Op grond van par.1 van de Verordening No.23/1940 en in overeenstemming met parn.2 en 3 van de Verordening No.3/1940 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied :

Gelet op het eerste lid, eersten volzin van artikel 2 van de Verordening No.108/1940 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied (vierde Verordening betreffende bijzondere maatregelen op administratiefrechtelijk gebied) :

HEEFT GOEDGEVONDEN :

met ingang van een nader te bepalen datum

- 1e. op te richten het Instituut voor Nederlandsche taal en volkscultuur, dat gevestigd zal zijn te Leiden :
- 2e. te benoemen tot hoofddirecteur van genoemd Instituut Dr.J.P.M.L.de Vries, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Afschrift dezer zal worden gezonden aan de Algemeene Rekenkamer.

Apeldoorn, 13 Juli 1943.

van Dam